

університету. Одним з перспективних напрямів, із нашої точки зору, є розробка тренінгів для соціальних педагогів із розширення сфери самосвідомості через актуалізацію самоспостереження, самопізнання, самоаналіз та саморозуміння, розвиток навичок саморегуляції, самоконтролю для набуття адекватної гендерної ідентичності; з ознайомлення із соціально-психологічними механізмами становлення особистості жінки і чоловіка як індивідів, що різні біологічно, але рівні в соціальному плані; знаходження спільного та відмінного в чоловічій та жіночій психології, усвідомлення та переборення гендерних стереотипів; із набуття навичок врівноваження себе, свідомого вибору, відстоювання своїх прав, не порушуючи права інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання)/ А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Загальна редакція А.Й. Капської. – К., 2002. – 164 с.
2. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. – СПб.: Питер, 2003. – 432 с.
3. Бобнева М.И. Психологические проблемы социального развития личности // Социальная психология личности. – М.: Владос, 2001. – 170 с.
4. Лепіхова Л.А. Соціалізація та соціально-психологічна компетентність як рівні особистісної зрілості // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Науково методичний збірник. – К.: Контекст, 2000. – С. 105-108.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Особистість у контексті соціально-психологічної парадигми// Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К., 2003. – С. 378-391.
6. Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии. – СПб.: Речь, 2003. – 208 с.
7. Словарь иностранных слов. - 7-е изд., перераб. – М.: Русский язык, 1980. – 624 с.
8. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – Ч. 3 / За заг. ред. А.Я. Ходорчук. – К.: ДЦССМ, 2002. – 172 с.

УДК 37.017.5:378

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ГЕНДЕРНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Голованова Т.П., к.п.н., доцент, докторант

Запорізький національний університет

У статті подано результати дослідження соціально-педагогічного контексту самореалізації студентської молоді, дано оцінку гендерних аспектів вищої освіти України. Дослідження базується на аналізі офіційних даних гендерної статистики і результатів вибіркових обстежень, наукової літератури з гендерної проблематики.

Ключові слова: гендерна рівність, самореалізація, студентство.

Голованова Т.П. СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ ГЕНДЕРНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье представлены результаты исследования социально-педагогического контекста самореализации студенческой молодежи, дана оценка гендерных аспектов высшего

образования Украины. Исследование базируется на анализе официальных данных гендерной статистики и анализе результатов выборочных обследований, научной литературы по гендерной проблематике.

Ключевые слова: гендерное равенство, самореализация, студенчество.

Golovanova T.P. SOCIAL - PEDAGOGICAL CONTEXT OF GENDER STUDENT'S SELF-REALIZATION / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The results of social - pedagogical context of student's research are submitted; the estimation of gender aspects of university education in Ukraine is given. The research is based on the analysis of the official data of gender statistics and results of selected researches, scientific literature on gender problematic.

Key words: gender equality, self-realization, students.

Гендерна рівність – справедливий розподіл можливостей для чоловіків і жінок у здобутті освіти, виконанні сімейних і соціальних ролей. Український педагог-теоретик А.Й. Капська, аналізуючи поняття соціалізації, зауважує, що ставлення до дітей та молоді має базуватися на принципово новій концепції – «концепції самореалізації у процесі соціальної творчості, здійснення власних інноваційних проєктів» [1, 24]. Самореалізація – це діяльність з перетворення „образу бажаного” в „образ реальний”. Це злиття індивідуальної свідомості з індивідуальною діяльністю, образ якої також був породжений свідомістю. Тоді ми повинні визнати, що головною виховною функцією гуманітарної освіти у вищій школі повинно стати виховання свідомості студентів, смислоутворювальної життєвої програми як основи власної, яка спонукала б їх на свідоме обрання незалежності, свободи, демократії, толерантності, гендерної рівності, вільного вибору і самореалізації. Отже, при такому розумінні соціалізації фіксується не тільки процес соціального орієнтування і засвоєння соціальних нормативів, але й момент активного перетворення і використання в нових соціальних ситуаціях засвоєних соціальних ролей, норм, цінностей, способів соціального самовизначення. Останнє, як відзначають дослідники, розширює і конкретизує закладену в понятті соціального розвитку ідею активності особистості [1, 24]. Така позиція сприяння розвитку людини, реалізації здібностей і здатностей у плюралістичному, громадянському суспільстві останнім часом цілком усвідомлюється самими дослідниками, що знайшло відображення в докторських дисертаціях і монографіях (1995-2004) з наукової спеціальності 13.00.05. “Соціальна педагогіка” [1]. Метою соціальної педагогіки є сприяння розвитку людини, реалізації здібностей і здатностей у плюралістичному, громадянському суспільстві. Для формування гендерної рівності є важливими вищезгадані положення соціальної педагогіки. Теоретичні засади К. Роджерса, А. Маслоу, В. Франкла, Р. Бернса в поглядах на особистість та шляхи її самоактуалізації в соціумі, набуття нею смислу життя дозволяють концептуально підійти до проблеми формування гендерної рівності в процесі соціалізації особистості: яким чином внутрішній світ людини відтворює смисли соціуму; як реальність позначається на концепції Я, її цілісності. Самоактуалізація особистості (А. Бандура, Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс) припускає повне самовираження, максимальну реалізацію потенціалу індивіда, і залежить від сприятливих соціально-історичних передумов та виховання (у широкому значенні слова, що включає освіту як умову виховання). Жертвами традиційної системи норм і стереотипів є як жінки, так і чоловіки. Дотримуючись традиційних стереотипів про жіночі і чоловічі ролі, дорослі самі страждають від гендерної нерівності й несвідомо виховують дітей у тому ж дусі. У дослідженнях, виконаних у рамках теорії соціального конструювання гендера, розглядаються такі питання: чому суспільство по-різному ставиться до жінок і чоловіків; чому вони, незважаючи на всі міжнародні і вітчизняні законодавчі документи, мають нерівну нагоду самореалізації в приватній і суспільній сферах. Нерівність людей на основі різниці біологічної статі - проблема ефективної самореалізації особи. Необхідно зупинити цей процес, запропонувавши людям нову, демократичну перспективу.

Мета гендерної рівності – рівні умови самореалізації жінки та чоловіка, їхнього інтелектуального й творчого потенціалу. Принципово новим моментом у теоретичному розгляді ситуації в освіті є визнання того факту, що накладення двох типів культурних зсувів (індивідуального, пов'язаного з цінностями самореалізації, і стереотипно-традиційного) створює украй складну картину реальних соціокультурних процесів, аналіз яких вимагає залучення ідей не тільки педагогіки, але й філософії, психології, права, культурології, соціології, політології, економіки тощо. Мета статті – теоретичний аналіз соціально-педагогічного контексту гендерної самореалізації студентської молоді.

Вища школа повинна давати студентам можливість розвивати індивідуальні здібності та інтереси, незалежно від приналежності до тієї або іншої статі, протистояти традиційним стандартам відносно статей. Регламентувати тему діяльності мають законодавчі акти в Україні, які стосуються прав громадян на освіту у всіх учбових закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального положення. Рівне право безкоштовно діставати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі, надання державних стипендій і пільг студентам закріплено положеннями Конституції України (ст. 53), Законі України «Про освіту» (стаття 3), у відповідних статтях законів України «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», що відповідає вимогам Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок і підсумкових документів IV Всесвітньої конференції із становища жінок. У ст. 42 Закону України «Про освіту» фіксується, що вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовку та підвищення їх кваліфікації. В Україні жінки реально користуються рівними з чоловіками правами щодо доступу отримання освіти, документів про освіту в навчальних закладах всіх типів (виключенням є окремі спеціальності, які можуть представляти загрозу або негативно впливати на здоров'я жінок), мають право на рівний з чоловіками доступ до учбових програм, літератури, іспитів, отримання кваліфікацій, учбових приміщень, отримання стипендій, різних видів соціальної та матеріальної допомоги на отримання освіти. Особливо обдарованим студентам забезпечується навчання та стажування за індивідуальними планами, встановлення спеціальних державних стипендій, створення умов для навчання за кордоном. Отже, держава створює умови всім громадянам України для реалізації їхнього права на здобуття вищої освіти.

В Україні студентська проблематика традиційно була об'єктом пильної уваги різноманітних суспільних дисциплін. Вона представлена в роботах В. Андрющенко, А. Алексюка, І. Зязюна, Б. Коротяєва, В. Курила, Н. Ничкало, С. Савченка, С. Харченка, які орієнтовані на дослідження підготовки студентів з виконання високих професійних і соціальних ролей у матеріальному й духовному виробництві. На думку окремих дослідників, студентство - одна з найбільш проблемних соціальних груп, яка зазнає динамічних внутрішніх змін, що супроводжуються ускладненням взаємозв'язків і відносин у соціальній структурі українського суспільства. Причин тут кілька, назовемо основні:

по-перше, за статевими, соціальними, віковими показниками студентство є найбільш мобільною групою, причому кожні п'ять років його склад кардинально змінюється;

по-друге, студентство - це відносно автономна соціальна група з підвищеною адаптивністю до різноманітних соціально-економічних та політичних змін у суспільстві, інституціональних та ціннісно-нормативних;

по-третє, у суспільстві зі студентством традиційно пов'язують конкретні напрямки й темпи соціальних змін, у яких студентство бере найактивнішу участь;

по-четверте, студентство має високий інтелектуальний потенціал й почуття соціального альтруїзму, що робить його своєрідним «соціальним ліфтом» (вираз П. Сорокіна) між різними групами;

по-п'яте, у суспільстві студентство відіграє суперечливу роль, оскільки, з одного боку виступає суб'єктом нової соціальної діяльності, з іншого - є чинником суспільної стабільності, маючи своєрідні привілеї на майбутнє. Існують певні складності в дефініції самого поняття «студентство». Не можна не погодитись з С. Вітвицькою в тому, що «в наш час у науковій літературі ще немає повного визначення поняття «студент», як немає і єдиної думки щодо характеру й специфіки праці студентства» [2, 186]. Водночас українські словники трактують поняття студентства більш широко, відносячи до цієї категорії й учнів середніх спеціальних закладів [3]. Із прийняттям в Україні закону «Про освіту» середні спеціальні заклади безпосередньо включені в систему вищої освіти як ВНЗ I-II рівнів акредитації, і тепер їхні учні офіційно мають статус студентів. За умови різкого зниження життєвого рівня кількість студентів у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації за період 1990-2002 років зросла в 1,8 рази [4]. Показово те, що реалізація потреби навчання виявляється і в значному зростанні заочної освіти. Збільшується частка жінок-студенток в системі вищої освіти. Із кожним роком збільшується частка платних послуг вищої освіти. Так, якщо у 1995/96 навчальному році для навчання на платній основі було прийнято 18% студентів, то у 2001/02 навчальному році контрактники склали вже 58,4% від загальної кількості абітурієнтів [5, 270]. Негативним наслідком платної освіти є недоступність її для широких верств населення. У 2003 році у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації навчалось 1835 тис. студентів, із них 54,7% - жінки. Характерними є показники навчання жінок у медичних ВНЗ (70%), педагогічних (69%), економічних та комерційно-підприємницьких (67%). Найбільше жінок навчається у ВНЗ гуманітарно-соціального спрямування - 77% від загальної кількості студентів цих вищих навчальних закладів. Науково-педагогічна діяльність у вищій школі є також сферою жіночої праці. Але якщо загальна кількість жінок-викладачів вищої школи знаходиться приблизно в тих самих межах, що й у середній школі, то серед керівного складу значно переважають чоловіки. Так, серед 178 керівників вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації лише 29 жінок (19%). Ситуація стосовно керівників вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації ще більш тенденційна: серед 116 ректорів лише три жінки, що складає 2,6% загальної кількості керівників ВНЗ [6, 9]. Не зважаючи на формальну рівність прав чоловіків і жінок при отриманні освіти, ряд дослідників фіксують наявність гендерної дискримінації в доступі до освіти, хоча тут вона менш відчутна, ніж в інших сферах. Проведені соціологічні опитування свідчать, що жінки відчувають нерівність із чоловіками в першу чергу в рівні оплати та умовах праці, а в останню - в отриманні освіти. Це характерно і для міських, і для сільських жінок. Як визначено жінки мають як більшу вмотивованість до отримання освіти, так і більш високі перепони, що постають перед ними у цій галузі [7]. Вони частіше, ніж чоловіки, згодні накопичувати гроші на освіту. У той же час одним із чинників, що мотивують чоловіків до отримання вищої освіти в наш час, є бажання уникнути служби в армії. Хоча в структурі ціннісних орієнтирів молодих жінок освіта займає високе місце, усе ж значна частина (40% жінок-респондентів) вважають, що в сучасному суспільстві в першу чергу потрібно мати "диплом про вищу освіту і зв'язки", і тільки 30% переконані, що необхідні перш за все знання. Серед юнаків частка тих, хто поставив на перше місце знання, склала 45% [7]. Жінки вважають, що в них менше можливостей, ніж у чоловіків, отримати бажану освіту. Як основну причину цього більшість з них називають матеріальні труднощі, деякі як причину називають народження дитини. На

думку експертів, на сьогодні суттєві загрози гендерному рівноправ'ю у сфері освіти пов'язані з її сегрегацією, що набула найбільшого розвитку в галузі професійної освіти. У середньому в післявоєнний період частка жінок серед студентів складала за сільськогосподарськими спеціальностями - 30%-40%, економіки і права – 50-60%, просвіти – 60-70% [8, 15-16, 42]. Порушення принципу рівноправ'я жінок і чоловіків в отриманні професійної освіти ведуть початок з радянського періоду, коли вони частіше обґрунтовувалися турботою про здоров'я жінок: їх офіційно не приймали в навчальні заклади, де надавали заборонені трудовим кодексом професії з причини шкідливості умов праці. Крім цього, існували неофіційні заборони: жінок не приймали в особливо престижні ВНЗ (наприклад, у Київський державний університет на відділення міжнародних відносин, міжнародної журналістики, перекладачів), а також у військові й міліцейські ВНЗ та училища тощо. Суттєві загрози щодо підсилення гендерної асиметрії в освіті пов'язані з поширенням платної освіти. Очевидно, що сьогодні існують два типи загроз, пов'язані з платністю освіти. Перший - зростання гендерної асиметрії державного фінансування освіти, пов'язане з її сегрегацією. Збільшення кількості студентів ВНЗ відбувається головним чином за рахунок платної освіти по гуманітарно-соціальних та економічних спеціальностях, а ці спеціальності в основному «жіночі». У технічних ВНЗ, де серед студентів переважають чоловіки, рівень платності в 5-10 разів нижчий. Оскільки платними стали переважно «жіночі» спеціальності, витрати бюджетних коштів, спрямованих на освіту, стають все більш гендерно асиметричними і не на користь жінок [8]. В умовах різкого зниження державного фінансування окреслилася виразна тенденція до зниження якості безоплатної середньої освіти та розширення платного компоненту освіти в загальноосвітніх закладах. Враховуючи розповсюдженість гендерних стереотипів, можна припустити, що, керуючись саме ними, батьки будуть обирати й сплачувати додаткові уроки відповідно для хлопчиків і дівчат. В усіх випадках безперечним є той факт, що, згортаючи витрати на освіту, держава чинить додаткові перешкоди на шляху розвитку людського капіталу і професійної діяльності жінок. У ряді проблем освіти, котрі мають виразне гендерне забарвлення, слід зазначити проблему економічної віддачі від рівня освіти. Дослідження вчених свідчать про те, що економічна віддача від освіти у жінок суттєво нижча, ніж у чоловіків, що є одним із серйозних факторів формування жіночої бідності. Це вимагає створення умов для розвитку особистості та творчої самореалізації кожного громадянина - чоловіка і жінки, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, зберігати і примножати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти. Як уже наголошувалося, з самого початку навчання у ВНЗ студентки-жінки мають юридичний доступ до тих освітніх можливостей що і чоловіки-студенти. Дівчата-студентки зв'язані тими ж обов'язковими законами освіти, як і хлопці - студенти. Вони навчаються в тих самих аудиторія, вивчають однакові курси. Жінки, так само як і чоловіки, можуть продовжувати навчання в аспірантурі та докторантурі. Відсутнє жодне законодавство, яке перешкоджало б жінкам стати викладачами вищої школи або фахівцями вищих категорій, знаходитися на виконавчих посадах у профспілках освітян та науковців, або вступити на посаду співробітників в міністерстві освіти. Не існує жодних письмових інструкцій, які б унаочнили більш низьке обдарування жінок, другорозрядне становище їх на службі, або порівняно слабе викладання жінок як професорів у вищій школі. Проте, сьогодні жінки не представлені у верхніх позиціях управління освітою, у фундаментальних областях науки, на вищих адміністративних постах в університетах, і в міністерстві освіти. Результат цієї дійсності полягає в тому, що жінки володіють меншим ресурсом самореалізації, ніж чоловіки.

У навчальних програмах дедалі більшого поширення і популярності набувають програми гендерних студій, які мають міждисциплінарний характер і охоплюють такі предмети, як література, соціологія, психологія, політологія, розвиток людини, культурні студії та філософія. Ці програми дають студентам, котрі особливо цікавляться гендерними питаннями, можливість стати фахівцями у сфері гендерних відносин. Підготовка таких спеціалістів є важливим моментом для формування майбутніх експертів з гендерних відносин для роботи в освіті, соціальних службах, НДО та наукових інститутах. Водночас питання гендерної рівності можуть бути інтегровані до навчальних програм на більш традиційних факультетах і відділеннях.

У навчальних програмах, у роботі студентського самоврядування, студентського профкому при прийнятті соціально-виховних програм постає необхідність врахування гендерних особливостей тих, на кого ці рішення спрямовані. Це потрібно задля надання рівної свободи, рівних прав та можливостей для соціостатевих груп, компенсації біологічно обумовлених особливостей життя цих груп (вагітності, догляду за дитиною, інвалідності тощо), надання реальних можливостей для самореалізації.

Важливою компонентою зусиль щодо забезпечення довірливого ставлення студентів до викладачів, деканату та органів студентського самоврядування та ректорату, є принципова зміна характеру взаємодії зі студентами. На мікрорівні, у безпосередньому чи опосередкованому (наприклад, через письмові звернення) спілкуванні зі студентами різної статі фахівцям з соціально-виховної роботи необхідні знання психологічних особливостей, етикету, цінностей, що домінують у суспільстві. При цьому неприйнятними є навішування ярликів («Усі чоловіки (жінки) такі»), схематизм мислення, стереотипне сприйняття людини тощо. Ввічливість, коректність, шанобливість, стриманість, висока культура спілкування мають стати нормами у контактах викладачів, та фахівців ВНЗ як із студентами-чоловіками, так і зі студентками-жінками.

У сфері соціально-виховної роботи, як і в стосунках із студентами, первинною має стати повага до кожного індивіда як до людини. Викладачі повинні поважати особистість незалежно від її статі, із неодмінною повагою ставитися до людини у різних її вимірах (у тому числі й гендерному), бути уважною до її проблем.

Суттєві гендерні виміри має і поведінка викладачів всередині професійних колективів. Збалансованість і результативність відносин в організаціях значною мірою залежать від їхньої демографічної структури. Психологи неодноразово відзначали, що в однорідних за статтю колективах конфлікти виникають значно частіше, ніж у змішаних. Це питання є актуальним для системи освіти взагалі, де більше 80% фахівців – жінки.

Велика відповідальність у забезпеченні справедливості, у тому числі й гендерного її аспекту, у студентському колективі належить викладачеві, який повинен усвідомлювати, що несправедливість дестабілізує відносини, знижує мотивацію до навчання, провокує конфлікти. Тому поцінування викладача, які стосуються студентів, мають бути виваженими, базуватися на обґрунтованих, зрозумілих критеріях, формулюватися й доводитися до відома студентів тактовно. Викладачі несуть велику відповідальність за свою упередженість стосовно статі студентів, ця упередженість його ображає, може створити несприятливий моральний клімат в колективі, завадити ефективному навчанню. Однак принцип рівності, констатуючи, що всі люди, безперечно, рівні як представники людства, як носії загальнолюдських прав і свобод, водночас передбачає їхню нерівність за здібностями, нахилами, чеснотами, внеском у загальну справу. Справедлива рівність можлива лише як рівність можливостей у реалізації здібностей, як надання рівних прав для розвитку тих природжених та набутих якостей, якими люди наділені, як справедливий розподіл прав і обов'язків, тобто як доступність справедливості.

Тому висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку стосуються забезпечення рівних умов для жінок та чоловіків, вступу до закладів освіти; нагородження грантами та надання позик студентам; вибору навчального курсу; оцінки знань. У межах своєї компетенції заклади освіти повинні перейматися тим, щоб навчальні курси, а також підручники не пропагували дискримінацію жінок та чоловіків (це стосується досліджень у викладанні, методів роботи, спілкування зі студентами в умовах університетського середовища). На всіх рівнях системи та структури освіти мусить бути передбачене навчання з питань, які стосуються рівності прав жінок та чоловіків, при цьому особлива увага повинна приділятися однакової підготовці студентів обох статей до активної участі у суспільному, сімейному житті та в економіці. При здійсненні в закладах освіти консультацій, орієнтації з питань отримання освіти та професійної підготовки, дівчатам і хлопцям необхідно повідомляти про професії, які до цього часу вважались традиційно чоловічими або жіночими; розробку ефективних методів викладання на всіх рівнях системи освіти і виховання для подолання існуючих гендерних відмінностей; сприяння розвитку гендерних досліджень, що мають теоретичну і науково-практичну значущість для розвитку гендерної рівності; підтримку діяльності державних і недержавних науково-дослідних і експертних центрів, до функцій яких входить міждисциплінарне вивчення гендерних відносин і здійснення моніторингу в різних середовищах студентської молоді й викладачів, підготовка та проведення гендерних експертиз в галузі соціальної й освітньої діяльності, а також переклад іншомовних текстів та популяризація результатів наукових досліджень із тематики гендерної рівності; розробку і введення спеціалізованих курсів, гендерних освітніх програм на всіх рівнях вищої та післядипломної освіти, а також підтримку вже існуючих курсів з гендерної проблематики й розповсюдження наявного досвіду; сприяння розвитку сучасних інформаційних технологій дистанційного навчання для розширення можливостей отримання якісної освіти за місцем проживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навчально-методичний посібник – К.: УДЦССМ, 2001. – 220 с.
2. Вітвицька С.С. Студент як об'єкт педагогічної діяльності // Вісн. Житомир. пед. ун-ту. – 2000. – Вип. 6. – С. 186.
3. Словник української мови: В 11 т. – Т. 9. – К.: Наук. Думка, 1978. – 920 с.
4. Статистичний щорічник України за 2003р. – К.: Консультант, 2003. – 662 с.
5. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: ІЕП; Фенікс, 2003. – 1008 с.
6. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Становище жінок в Україні: реалії та перспективи» 9 червня 2004 р. – 19 с.
7. Воронина О.А. Права женщин в сфере образования: проблемы переходного периода и опыт жителей Рыбинска // Права женщин в России: исследование реальной практики их соблюдения и массового сознания. – М.: МЦГИ-МФФ, 1998. – Т.1.-С. 86-89.
8. Баскакова М.Е. Экономическая эффективность инвестиций в высшее образование: гендерный аспект. – М.: Гелиос АРВ, 2002.-236 с.